

MOGOLİSTAN'DAKİ TÜRK ANITLARINDA YÜRÜTÜLEN ÇALIŞMALAR

Bir Rus'un başkanlığında, 1889 tarihinde bulunan ve bütün dünya ilim çevrelerinin ilgisini çeken Orkun Abideleri üzerine çok değişik ülkelerden yıllardır ilim adamlarının çalıştığını hepimiz bilmekteyiz. En son olarak da bu eserleri ortaya koyanların torunları Türkiye Türkü ilim adamlarıyla, dost Mogolistan'ın değerli alimleri birlikte çalışarak tarihe ışık tutmaya gayret etmektedirler.

Bulunduğu günden itibaren üzerinde en çok çalışılan Türkçe belgelerin başında hiç şüphesiz Kök Türk alfabesiyle yazılmış olan Orkun Kitabeleri gelmektedir. Tabii ki bunların önemi Türk tarihi ve kültürü açısından içerisinde yer alan değerli bilgilerden kaynaklanmaktadır. Çünkü burada Türk tarihini, edebiyatını, sanatını, gelenek ve göreneklerini, dinini, ordu teşkilatını, sosyal hayatını, kısaca Türk milletine ait ne varsa hepsini görmek mümkündür. Bu bakımdan sadece Türkiye Türklerini değil, bütün dünya Türklüğünü ilgilendirmektedir. Elbette ki bu yazıtların değeri Türk tarihi ve kültürüyle sınırlı değildir. Aynı zamanda onların çağdaşı olan Asya kavimlerinin Çin, İran, Sogd, Kore, Tibet, Mogol vs. ile Bizans, Arap gibi milletlerin tarih ve kültürleriyle de ilişkilidir.

İnsan medeniyeti veya tarih yazı ile başlıyor ise, biz Türkler oldukça şanslı bir milletiz. Çünkü dünyada kendisine ait bir dili ve yazısı olan ender toplumlardanız. Türk milleti, sanıldığı gibi bilinen beşbin yıllık tarihi boyunca, sadece savaş yapıp, coğrafya değiştirmekle hayatını geçirmiş göçebe bir halk değildir. Dünyanın en eski milletlerinden biri olan Türk kavmi, zaman içerisinde kendine has bir kültür meydana getirmiş ve bu kültürü sayesinde yer yüzündeki diğer toplumlardan ayrılmıştır.

Malum olduğu üzere, ilk defa Kök Türkçe yazılı abidelerin varlığından bahseden, 13. yüzyıl İlhanlı tarihçilerinden Ata Melik Alaaddin Cüveynî'dir. Daha sonra bir botanikçi olan D.Messerschmidt, 1721'de, Yenisey vadisinde yaptığı araştırmalar sırasında, Kök Türkçe ile yazılmış taşların varlığı konusunda bilgiler veriyordu, fakat onun bu haberi yankı uyandırmamıştı. Ama ilim aleminin en büyük keşiflerinden biri olan Kök Türk Yazıtlarının bulunması ve dünyaya tanıtılması, İsveçli bir subay olan J.F.Strahlenberg sayesinde. Neticede bu yazıtların okunması için dünyada büyük bir yarış başlamış ve ilk önce büyük alim V.Thomsen yazıtları deşifre etmiştir. Böylece araştırmacıların eline kıymeti hiçbir şey ile ölçülemeyecek vesikâlar geçmiş oldu.

Bununla beraber Türkiye’de, 1992 senesinde TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı) kurulduktan sonra eğitim ve kültür alanlarında bir dizi çalışmalar yapıldı. Bu yıllarda TİKA’nın gerçekleştirmek için hazırladığı bir proje de, Mogolistan ve çevre bölgelerdeki Türk eserlerinin kurtarılmasıyla alâkalı idi. Saadettin Gömeç ve bir grup ilim adamının gündeme getirdiği bu projenin temelinde Mogolistan’da, özellikle Orkun (Hoşo-saydam) ve Nalayh havalisindeki Türk anıtlarının restorasyonu ile korunması yer alıyordu. Hoşo-saydam’da bulunan Bilge Kagan ve Köl Tigin Anıt Mezarlıklarında kazılar yapılacak, yılların tahribatına uğrayan bu kompleksler tamir edilecek, gerekirse yerinde veya bir müzede korunmaya alınacak, bölgede araştırmacıların yararlanabilmesi ve konaklamaları için merkezler kurulacaktı. Bunlar, hem Köl Tigin ve Bilge Kagan Anıt Mezarlıklarında, hem de Tunyukuk Anıt Alanında yapılacaktı. Ayrıca bu büyük abidelerin kopyaları alınarak, her biri Türk Cumhuriyetlerinin başkentlerine dikilecekti. Nitekim 1993 yılında tamamlanan bu çalışmadan Türkiye Cumhuriyeti’nin ilgili kurumlarının haberi oldu. 1995’te dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı’nın Mogolistan’ı ziyaret etmesi ve burada iki ülke arasında imzalanan bir mutabakat zaptı ile proje uygulamaya geçti. İşte bu anlaşmaya bağlı olarak Türkiye Cumhuriyeti 1996’dan beridir bölgede birtakım faaliyetlerde bulunmaktadır. Bu amaçla da zaman zaman Orkun ve Tunyukuk Yazıtlarının bulunduğu Nalayh havalisine ekipler yollanmaktadır (RESİM 1).

1997 senesinde bir bilim heyeti bölgede ilk çalışmaları yaptı. Bu gün “Dünya Mirası” listesi içerisinde yer alan bu anıtlar üzerine Türk ilim adamları tarafından gerçekleştirilen ilk ciddi arkeoloji faaliyetleri 1997 senesine rastlar. 1998’de yine kazı alanlarına Türkiye tarafından birer depo-kazı evi inşa edildi (RESİM 2). Arkasından 2000 yılına kadar bu işe bir ara verilmiş, 2000 tarihinde yeniden kazı ve restorasyon çalışmalarına girişilmiştir. Bu ekibin içerisinde konularında uzman pekçok ilim adamı yer aldı. Mogolistan’da buldukları müddetçe anıtların restorasyonu, depo evlere taşınması, harita ve jeofizik çalışmaları başta olmak üzere, çok değerli işler gerçekleştirildi.

2000 yılında olduğu gibi, 2001 kazı dönemi için de bir çalışma grubu belirlenmiş, bunların faaliyet planları hazırlanmış ve Mogolistan’a gönderilmişlerdir. Ulan-batar’a ulaşan Türk ilim heyeti, evvela restorasyon ve harita ekibiyle beraber, 2001’de ilk defa çalışma grubu içerisinde yer alan bir uzman müzeci Tunyukuk Abidesinde çalışmalarını yürüttü. Bu müze uzmanı daha sonra Orkun bölgesine geldi. Her iki depo binasını da inceleyip, abideleri ve diğer eserleri yerinde tedkik etti. Gözlemlerini değerlendiren müzeci, yazıtların bulunduğu alanları esas alarak bir plan çizdi ve depo olarak hazırlanan

binaların müzeye dönüştürülmeleri için alt yapıları tamamlandı. Şu anda müze canlandırılmaya başlanmıştır (RESİM 3).

İlk çalışmalarını Nalayah'taki Tunyukuk Anıt Mezarlığı etrafında yapan haritacılar ayrı olarak, restorasyon ekibi Anıt Mezarlık içerisinde bulunan heykelleri depo binasına taşıdılar (RESİM 4). Bu arada yazılı taşlar ve sanduka mezar üzerinde temizlik işleri gerçekleştirildi. Bilge Tunyukuk Anıt Mezarlığının batısında yer alan balballardan birkaçı da ayağa kaldırıldı (RESİM 5). Önümüzdeki senelerde Tunyukuk Yazıtları bölgesinde kazı faaliyetlerine başlanabilmesi için Mogolistan'da kalış süresinin son on gününde jeofizik ve harita ekibi burada çalıştı.

2001 yılı programının en önemli ayaklarından birini teşkil eden ve daha önceden üç parça ve yatık durumda bulunan Bilge Kagan Yazıtı'nın ayağa kaldırılması ve birleştirilmesi için bir dizi hazırlık gerçekleştirildi. Abideyi taşıyacak kaide bulunmadığından, çelik bir ayak yaptırılarak Bilge Kagan Yazıtı dik konuma getirildi. Adeta Bilge Kagan Yazıtı dikilişinden 1266 yıl sonra yeniden bütün ihtişamıyla ayağa kaldırıldı (RESİM 6-7). Bilge Kagan Yazıtı'nın artık dağılmaya yüz tutmuş olan kaplumbağası ikiye parçalanmış durumdayken müzeye taşınarak, üzerinde koruma tedbirleri uygulandı. Ayrıca Köl Tigin yazıtı taşının dağılmış kaplumbağa kaidelerinin birleştirilmesi için müze evine getirildiğini de belirtmek isteriz (RESİM 8).

2001 yılı çalışmalarından birisi de hiç şüphesiz kazı faaliyetleridir. İlk aşamada her şeyden evvel Bilge Kagan Anıt Mezarlığının restorasyonuna yönelik planlar çıkarılmaya başlandı. Buna bağlı olarak Köl Tigin ve Bilge Kagan Anıtlarının jeofizik ve harita alanları genişletilmiş, adeta güneydeki taşlı dağdan, kuzeydeki dağlara kadar uzanan sahanın ölçümleri aşağı-yukarı yapılmıştır (RESİM 9). En azından buradaki kazı çalışmaları bittiğinde toprağın altında ne vardı veya ne unuttuk gibi bir endişe kalmayacaktır.

Kazı programı sırasında, değişik açmalardan farklı boyutlarda ve özelliklerde ok uçları, at dizginlerine ait olduğunu sanılan halkalar (RESİM 10), gem parçaları, elbise kopçaları, kemer iğnesi, çatı kiremitlerini süsleyen desenli kapaklar, bir at kafası ile bir koyun iskeleti çıkarılmıştır ki (RESİM 11); bazı Mogol bilim adamları onların buraya dini tören amacıyla atıldığını ifade etmektedirler. Ayrıca çeşitli keramik parçaları da bulundu.

2001 senesindeki kazı işlemleri esnasında enteresan yapı ve malzemelere de rastlanmıştır. Mesela bunlardan birisi yazıtın ön tarafındaki bölümde, kaynaklarda belirtilmeyen bir kırık heykel gibi. Ayrıca yine şimdiye kadar Radloff dahil kimsenin bahsetmediği, sunağın kuzey tarafında ve 1.5-2 metre uzaklıktaki bir lahdin desenli köşe taşlarının çıkması sayılabilir. Bu sanduka

mezarın tespiti yapıldığı gibi, estampajları da alındı (RESİM 12). Bugüne değin bu tür anıt mezarların içerisinde böyle bir mimari görülmemektedir¹.

Bir diğer önemli buluntu da, Bilge Kagan Yazıtından 31 metre doğuda, ikinci ya da üçüncü balbal olduğu sanılan taşın üzerindeki iki tamgadır ki, bundan da daha önce hiçbir eserde bahsedilmemektedir (RESİM 13). Belki de anıt mezarlığa en büyük zararı Uygur ve Kırgız Türkleri vermelerine rağmen, onların da bu kutsal mekana hiç sahip olmadıklarını söylemek haksızlıktır. 2003 senesinde de ortaya çıkarılan yeni tamgalı balballar anılmaya değer. Bu tamgaların Kök Türk-Uygur çağlarında sıkça kullanıldığını, hatta bugün çeşitli Türk ve Mogol boylarınca da halâ önemi olabileceğini düşünüyoruz. Silinmiş veyahut da kırılmış yerdeki tamga daha önce pekçok yazıtta ve balbalda görülen keçi ya da kotuz tamga olabilir. Diğerinin ise ay ve güneşten ibaret olduğunu sanıyoruz (RESİM 14). Ay ve güneş Türk konar-göçer hayatında olduğu gibi dini literatüründe de oldukça önemli bir yere sahiptir. Bunlar konar-göçer hayat tarzında vazgeçilmez iki unsurdur. Güneş her gün dünyayı aydınlatan, ısıtan, canlılara hayat veren bir nesne olduğu gibi, ay da göçerlerin gecelerini ışıtın, yollarını aydınlatan bir varlıktır. Dolayısıyla eski Türk hayat biçimi ve anlayışında yeri tartışılmaz.

Bunlardan başka Bilge Kagan Anıt Mezarlığının kazı çalışmaları esnasında doğu tarafı, güney ucunda iki yeni balbal üzerinde farklı iki tamgayı daha tespit etme imkanına sahip olduk. Aralarındaki uzaklık 2 m civarında bulunan kuzeydeki tamganın üzerinde adeta çift taraflı misineyi andıran bir şekil vardır (RESİM 15). Güneyde yer alan balbal üzerine kazınmış olan tamga bizim şimdiye kadar gördüklerimizden biraz farklıdır. Bu tamga sanki bir tugu andırmaktadır. Ancak üç tuğlu bir sancak görünümündedir (RESİM 16).

Kazı çalışmalarımızın sona ermesinden bir gün önce (28.8.2003) bir balbal daha ortaya çıkarıldı. Bu da evvelce Mogolistan'da rastlanılan hiçbir tamgaya benzemiyor. Bu tamga, neredeyse bir çadırın üzerinde duran kelebek veya çadır motifini hatırlatıyor (RESİM 17). Mogolistan'daki Türk Anıtları Kazı ve Restorasyon çalışmaları sırasında, Prof.Dr. Saadettin Gömeç'in başkanlık ettiği kazı faaliyetlerinde 2001 ve 2003 yılı buluntuları arasındaki balbalların durumu ve daha önce bulunanları karşılaştırdığımızda belki şunları söyleyebiliriz: Bilge Kagan ve Köl Tigin Anıt Mezarlıklarının önünde doğuya doğru uzayıp giden balbalların yanı-sıra, Anıt Mezarlıkların dış duvarlarının içinde belirli mesafelerle dizilmiş tamgalı ve tamgasız balballara rastlanılmıştır. Bu balbalların dışarıdakilerden farklı olması gerekir. Herhalde bunlar Köl Tigin ve Bilge Kagan'ın cenaze merasimine katılan devletleri ve Türk boylarını

¹ S.Gömeç, "Bilge Kagan Külliyesi'ndeki Anıt Mezar", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 178, İstanbul 2001.

simgeliyordu. Tamgahlıların Türk kabilelerini, tamgasızların ise yabancılara ait olma ihtimali vardır. Bir başka düşünce de, bu balballar Kök Türk Kaganlığına bağlı Türk ve yabancı kavimleri temsil ediyor olabilir².

Bununla beraber, Köl Tigin Yazıtının 2-3 km kuzeyinde bir sembolik mezar belirlendi ve burada da ekibimiz elemanları incelemeler yaptı. Lahit parçalarının üç adet olduğu görüldü. Maalesef taşlardan birisi kayıp, diğerleri de kırılmış durumdadır. Bu desenli mezar taşlarının kağıt kopyaları alınarak müzeye taşıtılmış ve önümüzdeki senelerde bunların kalıplarının çıkarttırılarak, kopyalarının yerine konmasına karar verilmiştir (RESİM 18).

2001 yılı faaliyetlerimizin kazı ayağının bir diğer önemli buluntusu da, Bilge Kagan'a ait olduğunu sandığımız bir gümüş kutu içindeki eşyalardır ki, bunlar bize göre bir hazine kıymetindedir (RESİM 19). Mezar yapılırken buraya geyik heykelcikleri, altın ve gümüş taslar, değerli mücevherler ve diğer madenlerden yapılmış parçalar da konmuştur (RESİM 20). Bu hazine sunak ile sunak taşının kuzeyindeki sembolik mezar arasında ve en alt zemine gömülmüş bir şekilde keşfedilmiştir. Daha önceden sanduka mezarın etrafında bir kanunsuz kazı gerçekleştiği halde bu parçaların çalınmaması veya görülmemesi bizim için bir şanstır. Bilge Kagan veya onun bir yakınına ait bu hazine yüzlerce parçadan meydana gelmektedir. Özellikle sandık olduğunu varsaydığımız nesnenin üzerindeki gümüş süsler binlerce adettir (RESİM 21). Mogol bilim adamlarından öğrendiğimiz kadarıyla, Mogolistan'da rastlanan en önemli buluntudur. Bu parçanın bir eşinin daha ortaya çıkarılmadığı söylenmektedir. Türk tarihinde şimdiye kadar ele geçirilen en mühim eserlerin başında geldiği bir hakikattir. "Altın Elbiseli Adam" kalıntılarının ardından böyle bir arkeolojik malzemenin varlığı göz-ardı edilemeyecek bir keşiftir. Kaganın tacı ve kemeri de dahil olmak üzere çeşitli süs ve ziynet eşyalarının içerisinde bulunduğu bu eserlerin kıymeti hiçbir şey ile ölçülememektedir (RESİM 22). Buluntular iki taraf temsilcilerinin hazırladığı bir tutanak ile Mogolistan Milli Tarih Müzesine verilmiştir (RESİM 23).

2001 yılı Mogolistan Türk Anıtları Projesi ekibi adeta Türk tarihini ve kültürünü yeniden yazdılar. Bu eserler ve yapılan çalışmalar hakkında daha çok şeylerin söyleneceği bir gerçektir. Ayrıca daha evvel Radloff'un da bahsettiği üzere Anıt Mezarlığın yazıt kısmına varmadan önceki giriş alanında, sağda ve solda koç heykelleri de ortaya çıkarıldı. Ama maalesef her iki koçun da başları parçalanmıştır (RESİM 24).

² Bakınız, S.Gömeç, "Orkun'daki Büyük Kurgan ve 2003 Yılında Çıkan Tamgalı Balballar", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 207, İstanbul 2004.

Kazı çalışmaları sırasında, kaplumbağanın önündeki bölgede Bilge Kagan Yazıtına ait kırık yazı parçalarına da rastlanıldı. Daha önceden bu yerde bir araştırma yapılmadığından, 2003'te de başka kırık parçaları toplama imkanına sahip olduk. Ayrıca şimdiye kadar Bilge Kagan Yazıtı'nın eksik ve okunamayan yerlerinden birisi de sunak taşı temizlenirken ortaya çıkarıldı (RESİM 25). Ekibimiz içerisinde yer alan Türk dili ve edebiyatı uzmanı bir epigraf, Mogolistan'ın çeşitli yerlerindeki Türk dönemi abidelerinin ve eserlerinin daha önceki yıllarda olduğu gibi belgeleme işlemini de gerçekleştirdi. Bilge Kagan Anıt Mezarlığında 2001 yılı kazı çalışmaları bittikten sonra açılan yerler kapatıldı ve kazı alanı geniş bir dikenli tel ile çevrildi.

Orkun havalisi doğudan batıya, kuzeyden güneye eski Türklere; özellikle de Kök Türk dönemine ait yüzlerce buluntuyu ihtiva etmektedir. Vadiyi çevreleyen dağlarda Hun ve Kök Türk çağına dair mezarların olabileceği gibi, Kök Türklerin ünlü hükümdarları ve beylerine ait de kurganlara rastlamak mümkündür. Zaten çalışma yapılan saha çepe-çevre Kök Türk Börülü (Aşina) ailesinin mezarlığı durumundadır (RESİM 26). Bu nedenle 2001'de etraftaki bazı kurganların da jeofizik ve haritalama işlemleri gerçekleştirildi³.

Bu projeden ayrı olarak yapılması düşünülen Karabalgasun harabelerinin de yüzey çalışmalarına yönelik ön hazırlıklarda bulunulmuş; jeofizik, harita ve kazı ekibi elemanları çalışacakları alanı yakından tanıma imkanına sahip olmuşlardı (RESİM 27).

Türkiye'nin 1997 senesinde başlattığı ve önemli bir eksiklik olan, Orkun ve Nalayh bölgesindeki Türk eserlerinin kopyalarının alınması işi de yapıldı. 2004-2006 arasında da restorasyon faaliyetleri sürmüş, yazılı taşların kalıpları çıkarılmıştır. Böylece daha önce müze evine alınan eserlerin yerlerine en azından kopyalarının dikilebilme imkanı doğmuştur (RESİM 28). Belki de tarih eski ihtişamıyla yeniden diriltilecektir. Bu proje dünyadaki en kapsamlı yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarından birisidir. Burada yapılan iş Türk tarihiyle kültürüne önemli derecede ışık tutacaktır.

Kazı çalışmalarının 2002 döneminde de yine Türkiye'den yollanan grup ile Mogol uzmanlar, Anıt Mezarlığın değişik bölgelerinde mimari yapının hususiyetlerini belirlemeye yönelik kazıları yürüttüler.

2003 senesi kazı programı dahilindeki çalışmalar sonucunda, 1268 yıl önce Bilge Kagan'ın çocukları tarafından inşa edilen Anıt Mezarlığın planı ortaya çıkarılmış; bu inşaatta kullanılan malzemeler tespit olunmuş ve bu veriler

³ S.Gömeç, "Moğolistan'daki Türk Anıtları ve Eserleri Projesine Dair", **Orkun**, Sayı 40, İstanbul 2001; S.Gömeç, "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları Hakkında", **Yüce Ereğ**, 3/24, Ankara 2001.

neticesinde yapılacak orijinal kopyanın nasıl olabileceği hususundaki fikirler ortaya konmuştur (RESİM 29-30). Bundan sonraki aşamada öncelikli hedef, Bilge Kagan Anıt Mezarlığının bir benzerini Orkun Vadisine inşa etmektir.

Kazı faaliyetleri ancak iki ay gibi kısıtlı bir sürede gerçekleştirilebilmektedir. Hem Türkiye'den giden hocalar, hem de Mogol meslektaşların vakitlerinin daha fazla olmamasının yanı sıra, Mogolistan'ın iklim şartları ancak yaz ayında, o da haziran ortası ile ağustosun yarısına kadar imkan tanımaktadır. Mevsim durumunun anormal ölçüde tutarsız olması zaman zaman çalışmaların da aksamasına sebep olmaktadır.

Bununla birlikte 2003 döneminin en önemli buluntularından veya keşiflerinden birisi de; 2001 tarihinde Bilge Kagan'ın hazinelerinin ortaya çıkarılmasından sonra, 1268 yıl öncesine ait Kök Türk devri kültürünü yansıtan resimli bir çatı kiremitine rastlanılmasıdır (RESİM 31). Elbette biz biliyoruz ki, Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarının ilgili yerlerinde onların cenaze merasimlerinden bahsedilirken, bir sürü devletten elçiler gelmiştir. Ayrıca bu anıt mezarlıkların yapıları esnasında hususiyetle Türk ve Çinli ustalarla, sanatçıların birlikte çalıştığını kaynaklar bize haber veriyorlar⁴. Adı geçen Türkçe belgelerden ve Çin vesikalarından Köl Tigin ile Bilge Kagan Anıt Mezarlıklarında bu ressam ve ustaların binaların çeşitli yerlerine savaş ve av sahneleri, belki de Köl Tigin ile Bilge Kagan'ın kendileriyle, yakınlarını çizdiklerini öğreniyoruz. Fakat hem Köl Tigin, hem de Bilge Kagan Anıt Mezarlığında şimdiye kadar yapılan kazılarda herhangi bir resimli sahneye tesadüf edilmemiş idi. Bunu da şuradan biliyoruz; bu mekanlarda Türklerden önce kazı yürüten yabancı heyetlerin raporlarında da bu türden bir not görülüyor. Ama şunu da söylemeliyiz ki, kırmızı-beyaz duvar boyalarına rastlanılıyordu. Bu sebeple 2003 yılı kazı faaliyetlerinde ele geçirilen savaş, yas veya av sahneli resim (RESİM 32), gerçek manada Türk kültür tarihi açısından büyük bir önem taşıyor⁵.

Bunun yanı sıra 2003 yılı kazı döneminde çeşitli madeni eşya ve paralar, özellikle de kurban olarak sunulan hayvan iskeletlerine rastlanılmakla beraber, kazı çalışmalarımızın son günlerinde (28.8.2003) Giriş Yerinin önünde, sağ tarafta Uygur dönemine ait olduğu sanılan baklava motifli bir küp bulundu (RESİM 33).

Son olarak 2007 senesi yazındaki restorasyon faaliyetleri ile Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazıtlarıyla, taş kaplumbağalarının kalıpları alınarak, birer tane suretleri yapılmıştır (RESİM 34). Bunlar da anıt mezarlıkların olduğu yere

⁴ Geniş bilgi için bakınız S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 2. baskı, Ankara 1999, s.74-75.

⁵ S.Gömeç, "Türk Kültürü Açısından Önemli Bir Buluş", **Orkun**, Sayı 77, İstanbul 2004.

koyulduktan sonra, gerçek eserlerin tamamı koruma altına alınmıştır. Ayrıca depolar da hızlı bir şekilde modern müze binalarına dönüştürülmektedir.

Bütün bu kazı çalışmaları ve elde edilenler, Türk tarihine ve kültürüne bakış açımızın genişlemesine yardımcı olduğu gibi, bizden binlerce yıl önce yaşamış olan atalarımıza Türkiye Türkleri olarak vefa borcumuzun bir göstergesi şeklinde de değerlendirilebilir.

“Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 202, İstanbul 2003